

Chráňme si tradičné výrobné stavby

Tradičné výrobné stavby tvoria v ľudovom staviteľstve zvláštnu kategóriu, nakoľko sú z funkčno-prevádzkového a stavebno-technického pohľadu špecifické. Spolu so stavbami vodohospodárskymi a dopravnými patria do veľkej skupiny ľudových technických stavieb. Názvom tradičné výrobné stavby označujeme stavby a technické zariadenia, ktoré využívajú princíp mechanického stroja. Patria sem napríklad kolové či lodné vodné mlyny, kováčske hámre, valchy, olejárske lisovne, veterné mlyny a pod. Osobitnú skupinu tvoria špecifické výrobné zariadenia v samostatných objektoch či priestoroch, tzv. dielňach. Tieto sú pomerne najznámejšie, každý z nás počul o hrnčiarskych, kováčskych, farbiarskych či garbiarskych dielňach. Rovnako dobre poznáme aj prevádzky tzv. domácej výroby, napr. malé domáce pekárne, sušiarne ovocia či lisovne hrozna.

Tieto tradičné výrobné stavby majú niekoľko spoločných stavebno-technických atribútov, napríklad špecifické stavebné materiály - ohňovzdorné, zvukozodolné, hydroizolačné, zvláštne nosné konštrukcie, špeciálne dispozično-prevádzkové riešenie priestorov a výškové členenie. Taktiež lokalizovanie tohto druhu stavieb v sídle nebolo bez logiky. V prvom rade ho určovali zdroje surovín či energie, ale aj protipožiarne hľadisko a určité hygienicko-ochranné opatrenia. Tieto bezpečnostné požiadavky vytvárali charakteristické priestorové vzťahy voči sídlu, jeho centru a, samozrejme, komunikačným prepojeniam. Príkladom sú kováčske, farbiarske a garbiarske dielne, ktoré boli odsunuté na okraj sídla. Ak sa dielňa nachádzala v blízkosti bývania remeselníka alebo bola jeho súčasťou, tak jej umiestnenie v rámci sídla vyjadrovalo aj určité zaužívané postavenie výrobcu v hierarchii spoločnosti. A tak sa tieto dva aspekty nie vždy dali zosúladiť. Jednoznačnejšie to bolo u hydrotechnických stavieb, ktoré boli závislé na vode, a boli tak umiestňované v lokalitách s najvhodnejším terénom, spádom a prietokom vodného toku.

Tak v súčasnosti, ako aj v minulosti u výrobných stavieb technologický proces výroby rozhodujúcim spôsobom ovplyvnil dispozično-prevádzkové a konštrukčné riešenie a dal týmto stavbám osobitý ráz. Výrobné procesy si mnohokrát žiadali použiť špecifické

stavebné materiály kvôli zabezpečeniu, napr. chemickej odolnosti, nehorľavosti, tepelnej izolácie, hydroizolácie a pod. Väčšie rozmery výrobných priestorov si vyžadovali aj nové nosné konštrukcie krovov s väčšími rozponmi. Pri jednotlivých druhoch tradičných výrobných stavieb vznikli zaužívané charakteristické vizuálne podoby týchto stavieb (rovnaká silueta, objem stavby, komín, vodné koleso, pavlač) ako systém znakových prvkov. Takéto významné prvky mali súčasne vo vidieckom prostredí aj praktickú stránku, plnili vlastne orientačnú funkciu.

Na území Slovenska sa počas 17. a 18. storočia vygenerovali oblasti, dá sa povedať celé regióny, pre ktoré bola charakteristická určitá remeselná výroba, vychádzajúca z miestnych zdrojov surovín a prírodných podmienok. Niektoré z týchto tradičných výrobných odvetví v rôznej forme pretrvali až do polovice 20. storočia. S južnými username Slovenska sa spájalo napríklad mlynárstvo, so severnými username farbiarstvo a garbiarstvo, na severozápade Slovenska zase súkenníctvo a pláteníctvo, pri náleziskách hliny boli oblasti s rozvinutým hrnčiarskym a pod. Niektoré druhy výrobných prevádzok boli rozšírené rovnomerne po území Slovenska, iné naopak sú striktne úzko späté s určitým regiónom. Ale aj veľmi bežné tradičné výrobné stavby, akými sú kováčske vyhne alebo vodné mlyny s derivačným náhonom, majú viacero modifikácií vychádzajúcich z podmienok regiónu, akým je napr. habánsky mlyn, malokarpatský mlyn alebo kováčske vyhne na Orave a pod. Aj pri hrnčiarskych dielňach a peciach možno nájsť regionálne rozdiely v jednotlivých územiach Slovenska. Podobne aj veterné mlyny alebo pobrežné kolové mlyny či lodné mlyny, ktoré sú na prvý pohľad navzájom veľmi podobné, odlišujú sa svojím technologickým a stavebno-technickým riešením.

Množstvo tradičných výrobných stavieb reprezentujúcich konkrétny región je smerodajným údajom napr. pri rozhodovaní o umiestnení daného typu objektu v múzeách. V súčasnosti je okolo 90 objektov tradičných výrobných stavieb premiestnených v slovenských múzeách. Voľba objektov pre takýto výber má ukázať kultúru stavebnej činnosti v celom kontexte historického vývoja

Priamo v obci Medzev sa nachádza hámor patriaci Technickému múzeu v Košiciach

v jednotlivých regiónoch, a preto sa tam objavujú aj objekty výrobného charakteru. Tradičné výrobné stavby a výrobné zariadenia sú významnou a špecifickou súčasťou nášho kultúrneho dedičstva. Sú dôležitou stránkou z hľadiska regionálnej identity, a tak je nutné ich chrániť jednak formou múzejných expozícií, ale aj celkovou ochranou historického prostredia krajiny a sídiel. Tie objekty, ktoré sa podarilo zachovať, sú chránené v prírodných múzeách a z hľadiska pamiatkovej starostlivosti sú označené ako kultúrne pamiatky. Sú pre nás autentickými prvkami vývoja spoločnosti, techniky a výroby v určitom čase a na určitom území. Reprezentujú špecifickosť prostredia a predstavujú výrazný dokument historickej a spoločensko-kultúrnej identity konkrétneho prostredia. Výrobno-technické stavby a zariadenia remeselného charakteru bývajú organicky vsadené do modelu krajiny alebo extravilánu či intravilánu sídla.

Chrániť pamiatky v pôvodnej lokalite je nutnosť hlavne vtedy, ak ide o osobitú nenapodobiteľnú krajinársku či sídelnú situáciu, nakoľko nie všetko, čo sa týka prostredia, sa dá v prírodných múzeách simulovať. Často cenné a osobité prvky krajiny či sídla, jeho dominanty a charakteristické siluety, ktoré prostredie determinujú, nie je jednoducho možné v múzeu imitovať. Nové príležitosti v súvislosti s ochranou takýchto pamiatok sa naskytajú hlavne v kontexte s rozvojom turizmu a agroturistiky, najmä v chránených územiach a vidieckych rekreačných oblastiach. Cieľom ich ochrany je preto oživiť, kriesiť a prebúdať ducha

Najznámejší historický veterný mlyn na Slovensku je súčasťou nádherného krajinného prostredia pri meste Holíč

týchto lokalít, a tým i identitu a originalnosť konkrétnych oblastí.

Čarovné vodné mlyny

K pamiatkam technického charakteru zaraďujeme aj také výrobné prevádzky minulosti ako sú vodné mlyny. Patria k tým technickým zariadeniam, ktoré poháňala mechanická prírodná energia. Slovensko patrí k tým oblastiam, kde bolo mnoho týchto unikátnych vodných zariadení a ktoré, ak sú ešte zachované, je potrebné chrániť a s požiadavkami súčasnej doby efektívne využiť. Vodný mlyn ako zariadenie bol známy už v druhom storočí pred našim letopočtom. V Európe bol rozšírený až v stredoveku. Najstarší historicky podložený vodný mlyn na Slovensku bol postavený okolo roku 1120 v obci Pavlová na dolnom toku Hrona. Kým v 12. storočí jestvovalo na dnešnom území Slovenska asi 8 vodných mlynov, už v 13. storočí ich bolo okolo 70 roztrúsených po celom území. Koniec 19. storočia predstavuje najväčší rozmach vodných mlynov, bolo ich teser 4 000 a ďalších 1 600 iných vodných zariadení, ktoré poháňalo vodné koleso. Voda prakticky poháňala všetky výrobné zariadenia až do doby, kým sa nezačali v prevádzkach priemyselného charakteru využívať iné energetické zdroje, a tak postupne dochádzalo k zániku týchto vodných výrobných zariadení.

Dnes tieto unikátne vodné zariadenia sú väčšinou premiestňované do múzeí a skanzenov ľudovej architektúry. Pri pamiatkovej ochrane týchto starých vodných mlynov treba mať na pamäti ich špecifické vlastnosti. Vodné mlyny boli konštruované a lokalizované ako účelové výrobné zariadenia, rozmiestňované v krajine vo vzťahu k vode, komunikáciám a koncentrovanému osídleniu s určitým stupňom hospodárskeho potenciálu regiónu. Tvorili spravidla stavebne ucelené usadlosti, v strede bola mlynská budova alebo mlynica, okolo boli zoskupené obytné a hospodárske budovy. Charakteristické črty vkladal týmto objektom mlynských usadlostí prevažne sám stavebník - živnostník. Mestské mlyny bývali honosnejšie ako vidiecke. Z hľadiska dnešného hodnotenia sú zaujímavé a podstatné etnické a regionálne faktory, ktoré mali vplyv na celkový charakter a výraz týchto mlynských usadlostí.

Lodné a pobrežné kolové mlyny tvoria samostatnú oblasť vodných mlynov. Boli známe už v starom Ríme v 6. storočí nášho letopočtu. U nás najviac lodných mlynov bolo na Dunaji a Váhu a pobrežných kolových mlynov zase na Malom Dunaji. Ich rozmach

dosiahol kulmináčny bod na konci 19. storočia, kedy lodných mlynov u nás bolo asi 700.

Pamiatková hodnota starých vodných mlynov spočíva v ich technickom zariadení. Ako u každého strojového zariadenia, aj tu treba osobitne skúmať tri sústavy: hnaciu s prívodom vody, prevodovú a pracovnú. Hnací systém predstavuje vodné koleso. Najstaršie vodné kolesá boli prevažne lopatkové a boli robené na spodnú vodu. Ale najviac rozšírené boli neskôr korcové kolesá na vrchnú vodu. Najmladšie a veľmi zriedkavé boli na strednú vodu.

Aj iné národy si chránia svoje klenoty histórie formou muzeálnych expozícií - historický vinný lis v Nemecku

Až koncom 19. storočia sa začali používať v mlynoch vodné turbíny.

Vodné koleso a gáter v Kvačianskej doline sú vzácnymi klenotmi histórie

Zrekonštruovaný vodný mlyn v Jelke pri Malom Dunaji v malebnom prostredí podunajskej prírody

moci hate a na koleso sa prepúšťalo potrebné množstvo vody.

Okrem technických parametrov pri rozhodovaní o výbere mlynskej usadlosti pre pamiatkovú ochranu hrá nezanedbateľnú úlohu jej umiestnenie v krajine. Voda a takmer vždy prítomný stromový porast v okolí mlynských usadlostí sú faktormi, ktoré vytvárajú estetické malebné prírodné prostredie. Už tým je samotné technické dielo povýšené a núkajúce sa, ak sa to ešte dá, efektívne ho využiť v súlade s potrebami zatraktívnenia danej oblasti. Vhodným príkladom v súčasnosti je zrekonštruovaný vodný mlyn v Jelke pri Malom Dunaji. Je to typický vodný mlyn s vodným kolesom na spodnú vodu. Jeho stavba sa datuje do roku 1844. Pozoruhodnou časťou je dvojposchodová mlynica, postavená na 40 pilótach. V roku 1916 bola do objektu vodného mlyna pri rekonštrukcii zabudovaná na vtedajšiu dobu veľmi moderná technológia. Vodné koleso tohto mlyna sa zastavilo v roku 1951, v roku 1983 bol zapísaný do štátneho zoznamu technických pamiatok. Zaslúhou vlastivedného múzea v Galante bol takto oživený starý vodný mlyn a stal sa atrakciou v krásnom prostredí podunajskej prírody.

Technickou pamiatkou ľudového staviteľstva je aj vodný mlyn Pavla Turčana v Bohuniciach. O tento sa stará zase Tekovské múzeum v Leviciach. Je to vodný mlyn rodiny Turčanovcov postavený v prvej polovici 19. storočia. Okrem technických prvkov zariadenia mlyna je raritou aj zachovaný pôvodný štýlový nábytok v obytnej časti, drevený, hodne zdobený a taktiež pozoruhodný drevený strop. Kolesovňa vodného mlyna pozostáva zo storočného vodného kolesa s horným náhonom priemeru 6 metrov, priestor bol zastrešený, a tak chránený pred poveternostnými vplyvmi. Zvláštnosťou je aj hriadeľ kolesa, ktorý je vytvorený z jedného kusa kmeňa stromu. Podobne ako na iných mlynoch bol tu vytvorený derivačný kanál na regulovanie potrebného množstva vody.

Staré slovenské vodné mlyny sú klenotmi histórie a zaslúžia si pozornosť. Ak sa dajú ešte zachrániť, mali by sa stať objektmi pre pamiatkovú ochranu, s cieľom zachovať ich kultúrohistorický odkaz pre budúce generácie.

Ing. arch. Katarína Kujanová, PhD.,
Katedra výrobných stavieb, Ústav architektúry I.,
FA STU Bratislava

Privádzanie hnacej vody na koleso sa dialo dvoma spôsobmi. Priebežný systém bol najstarší, spodná voda poháňala vodné koleso, ktoré bolo ponorené do prírodného toku. Druhým spôsobom privádzania vody, používaný už v 13. storočí, bol systém derivovaný, to znamená s mlynským náhonom. Bola to vykopaná priekopa, ktorá odvádzala hnaciu vodu z prirodzeného koryta. Voda sa vzdúvala za po-